

rilmesine karşılık (el-Mâide 5/5) Hz. Ömer, Medâin Valisi Huzeyfe b. Yemân'dan yahudi asıllı karısını boşamasını istemiş, o da halifeye bir mektup yazarak Ehl-i kitap kadınlarla evlenmenin hükmünü sormuştur. Hz. Ömer cevabî mektubunda bu evliliğin helâl olduğunu, ancak ecnebi kadınların tatlı dilleriyle müslüman hanımlara üstün geleceklerine dair endişesini bildirmiştir. Bunun üzerine Huzeyfe'nin hanımını boşadığı kaydedilir (Taberî, I, 2374-2375). Hz. Ömer bu uygulamasıyla fetihlerden sonra yaygınlaşan bu çeşit evliliklerin önüne geçmek istemiş olmalıdır. Bu sebeple onun bu kararının zimmilere cephe almak şeklinde değil geçici bir tedbir olarak anlaşılması gerekir (Muhammed Biltâcî, s. 301-306). Hz. Ömer dönemi tatbikatına ait hususları da içine alan "eş-Şürütü'l-Ömeriyye" adlı belge çoğu zimmilerin aleyhine olan değişiklik ve ilâveleri ihtiva etmektedir. Bu belgedeki şartlarla antlaşma metinlerinde yer alan şartlar karşılaştırıldığında bu metnin uydurma olduğu anlaşılmaktadır. "Ahidnâme-i Ömer" diye de isimlendirilen bu belge, Abdurrahman b. Ganm tarafından rivayet edilen ve Suriye hıristiyanları tarafından Hz. Ömer'e yazılan bir mektuptan ibarettir. Bu metnin Hz. Ömer'e ve onun valilerine nisbet edilmesi doğru değildir. Hz. Ömer'e izâfe edilen başka metinlerin de bulunduğu, bunların bir kısmının yahudi ve hıristiyanlar tarafından muhafaza edildiği bilinmektedir (bk. eş-ŞÜRÜTÜ'ÖMERİYYE).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn İshak, *es-Sîre*, s. 7-9, 110-111, 124-125, 160-165, 232-233, ayrıca bk. İndeks; Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fıkhü'l-mülûk* içinde, nşr. Ahmed Abîd el-Kübeysî), Bağdad 1973-75, I, 109-110, 121, 125-126, 143-150, 165-174, 199, 206-213, 265-267, 278-282, 307-310, 337-339, 567-568, 660; II, 43-45, 115, 120-128, 132-134, 171-176, 189-203, 441-443, ayrıca bk. İndeks; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, bk. İndeks; İbn Hişâm, *es-Sîre*², I, 342-350, 474-477, 505; II, 652, 655-656, 660, ayrıca bk. İndeks; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1388/1968, s. 25 vd., 81, 137-138, 353-355, 371-372, 462-467, 712-713; İbn Sa'd, *eş-Tabakât*, I, 238; II, 114, 117, 143, 190, 217-226, 243-245, 262-272; III, 174-175, 177-180, 184-186, 220, 265-376, 550; IV, 28-29, 109-110; V, 26-27; VI, 132; VII, 10, 14, 91; VIII, 7, ayrıca bk. İndeks; Halife b. Hayyât, *et-Târîh* (Zekkâr), I-II, 6-8, 102, 151; İbn Zencûye, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. Şâkir Zîb Feyyâz), Riyad 1406/1986, I, 83-86, 111-114, 132-135, 153-162, 198-202, 214-217, 222-237, 258-264, 415-418; II, 551-558, 795-805, ayrıca bk. İndeks; İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısr* (Torrey), s. 152-153; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-münevvere*, II, 654-782; III, 785-949; Belâzürî, *Fütûh* (Müneccid), s. 25, 28, 139-150, 181, 329, 331, 476; a.mlf., *En-sâb* (Zekkâr), X, 88, 286-446; Taberî, *Târîh* (de

Goeje), I, 2080, 2137-2798; İbn Abdülber, *el-İstî'âl*, III, 1144-1159; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*: 'Ömer b. el-Haţţâb (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Beyrut 1414/1994, s. 1-414; Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Târîhu 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. M. Emîn el-Hancı), Kahire 1342/1924; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, IV, 52-78; Bedreddin ez-Zerkeşî, *Hz. Aîşe'nin Sahabeye Yöneltilmiş Eleştiriler* (trc. Bünyamin Erul), Ankara 2002, s. 74-76, 105-107, 133-136; İbn Hacer, *el-İşâbe* (Bicâvî), IV, 588-591; *Tecrid Tercemesi*, Mukaddime, I, 108-111; II, 346-353; XI, 26-28, 46-50, 412-417; İbnü'l-Mibred, *Mahtûz-ş-şavâb fi fezâ'ili Emirî'l-mü'minîn 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. Abdülazîz b. Muhammed el-Füreih), Beyrut 1420/2000, I-III; Süyûtî, *el-Gurer fi fezâ'ili 'Ömer* (nşr. Âmir Ahmed Haydar), Beyrut 1991; İmâdî, *ed-Dürri'l-müsteţâb fi muvâfakâti 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. Mustafa Osman Sumeyde), Beyrut 1417/1996, s. 19 vd.; Şîbî Nu'mânî, *İslâm Tarihi: Sadrü'l-İslâm II: Hazret-i Ömer* (trc. Ömer Rıza [Doğrul]), İstanbul 1345/1927; Ali-Nâcî et-Tantâvî, *Ahbârü 'Ömer*, Dimaşk 1379/1959; Muhammed Hüseyin Heykel, *el-Fârûk 'Ömer*, Kahire 1963, I-II; Abbas Mahmûd el-Akkâd, *el-Abkariyyâtü'l-İslâmiyye*, Beyrut 1968, s. 361-537; Süleyman Muhammed et-Tammâvî, 'Ömer b. el-Haţţâb, Kahire 1969; Muhammed Biltâcî, *Menhecû 'Ömer b. el-Haţţâb fi'l-teşri'*, Kahire 1390/1970; Rûvey'î b. Râcih er-Ruhaylî, *Fıkhü 'Ömer b. el-Haţţâb muvâzenen bi-fıkhî eşheri'l-müctehidîn*, Beyrut 1403, I-III; Gâlib b. Abdülkâfî el-Kureşî, *Evveliyâtü'l-Fârûki's-siyâsiyye*, Beyrut 1403; a.mlf., *Evveliyâtü'l-Fârûk fi'l-idâre ve'l-kazâ*, Beyrut 1410/1990, I-II; Ethem Ruhi Fiğlalî, *İmâmiyye Şîasi*, İstanbul 1984, s. 18-22; Ali Ahmed el-Hatîb, 'Ömer b. el-Haţţâb, Kahire 1406/1986; Abdülazîz ed-Dürî, "Tanzîmâtü 'Ömer b. el-Haţţâb" ed-Darâ'ib fi Bilâdi's-Şâm", *Bilâdü's-Şâm fi şadri'l-İslâm, el-Mü'temerü'd-devliyyi'r-râbî' li-târîhi Bilâdi's-Şâm* (nşr. M. Adnân Bahît – İhsan Abbas), Amman 1987, II, 457-467; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989; a.mlf., *Allah'ın Kılıcı Hâlid Bin Velid*, İstanbul 1990, s. 11, 22, 32, 40, 44, 91, 241-251, 427-447; Mustafa Zeki Terzi, *Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilat*, Samsun 1990, s. 22-23, 28-36, 41-44, 51-57, 71-80, 97-100, 116-121; Fârûk Saïd Mecdelâvî, *el-İdâretü'l-İslâmiyye fi 'ahdi 'Ömer b. el-Haţţâb*, Beyrut 1411/1991; M. Mustafa el-A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı* (trc. Hulusî Yavuz), İstanbul 1993, s. 55-57; Mahmut Başköylü, *Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Döneminde Devlet-Halk Münasebetleri* (doktora tezi, 1995), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Sadık Eraslan, *Sosyo Politik Açından Asr-ı Saadet Fetihleri (Hz. Ömer Dönemi)*, Ankara 1999; Muhammed Rızâ, *el-Fârûk 'Ömer b. el-Haţţâb* (nşr. M. Emîn Dannaîvî), Beyrut 1422/2002; Mehmet Salih Ar, *İmâmiyye Şîasi Kaynaklarına Göre İlk Üç Halife* (doktora tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Abdüsselâm b. Muhsin Âl-i İsâ, *Dirâsâtü'n-naqdîyye fi'l-merviyâtü'l-vâride fi şahşiyyeti 'Ömer b. el-Haţţâb*, Medine 1423/2002, I-III; Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 59-60, 63-66, 84-85, 168-171, 208-209; Mustafa S. Kûçükaçcı, *Cahiliye'den Emevilerin Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, s. 55-59, 63-65, 74-76, 94-95, 102-103, 136-139, 173-175, 198-199, 267-270, 297-298; Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi: et-Te-râbitü'l-idâriyye* (trc. Ahmet Özel), İstanbul 2003, I, 134, 425-429, 505, 547-549; II, 25, 31, 113-

114, 118-120, 155, 160, 191-197, 202-204, 295, 336-337, 350, 364, 400, 481, ayrıca bk. İndeks; Ünal Kılıç, *Peygamber ve Dört Halife Günlerinde Şehir Yönetimi ve Valilik*, Konya 2004; Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, Ankara 2005, s. 126-130, 385-416; İsrâfil Balcı, *Hz. Ömer Döneminde Diplomasi*, Ankara 2006; Cemil Saïd, "'Ömer b. el-Haţţâb fi siretihi'l-edebiyye'", *MMİlr.*, XXVI (1395/1975), s. 3-32; XXVII (1396/1976), s. 9-29; XXX (1399/1979), s. 48-93; R. B. Serjeant, "The Caliph 'Umar's Letters to Abû Mûsâ al-Ash'arî and Mu'aviya", *JSS*, XXIX/1 (1984), s. 65-79; S. Bashare, "The Title 'Fârûq' and its Association With 'Umar I'", *St.I, LXXII* (1990), s. 47-70; Ali Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Isparta 1995, s. 253-275; M. R. Cohen, "What Was the Pact of 'Umar? A Literary-Historical Study", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XXIII, Jerusalem 1999, s. 100-157; Mehmet Azimli, "Hz. Ömer'in Müslüman Oluşuya İlgili Rivayete Farklı Bir Yaklaşım", *İslamiyyât*, VI/1, Ankara 2003, s. 173-183; G. Levi Della Vida, "Ömer", *IA*, IX, 468-471; a.mlf. – [M. Bonner], "'Umar (I) b. al-Khaţţâb", *EP2* (Fr.), X, 883-886.

MUSTAFA FAYDA

□ FIKIH. Hz. Ömer, Hz. Ebû Bekir ile birlikte Resûl-i Ekrem'in en yakın iki dostu ve yardımcısından biri olması yanında onun fikhî konulardaki söz ve davranışlarını dikkatle izleyip hükümlerin maksat ve hikmetlerini öğrenme fırsatını elde etmesi sebebiyle fikhî tarihinde önemli bir yere sahiptir. Şûra meclislerinde ileri sürdüğü isabetli görüşleriyle dikkatleri üzerinde toplamış ve Hz. Peygamber'in iltifatlarına mazhar olmuştur (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-aşhâb", 6; Müslim, "Fezâ'ilü's-şahâbe", 14-25; Tirmizî, "Menâkıb", 18). Yirmiyeye yakın meselede (Koçak, *Hz. Ömer ve Fıkhı*, s. 27-35) vahyin onun görüşlerine uygun biçimde geldiğini belirtmek üzere kullanılan "muvâfakâtü Ömer" tabiri teşriin ruhunu kavrama hususundaki özelliğini vurgulama amacı taşır. Fikhın gelişme çağı olan sahâbe devrinde en çok fetva vermekle meşhur yedi sahâbînin başında bulunduğu, Hz. Ebû Bekir'in hilâfet makamına gelince yargı işlerini yürütmekle onu görevlendirdiği dikkate alındığında Hz. Ömer'in fikhî tarihindeki yeri daha iyi anlaşılır.

Hz. Ömer hüküm verirken önce Kur'an'a, ardından sünnete, sonra da re'ye başvurmuştur. Haber-i vahid şeklinde rivayet edilmiş olsa da sünnete aykırı olduğunu sonradan öğrendiği konularda kendi görüşünü terk ederek sünnete amel etmiştir. Hadisin sağlamlığının tesbitine özel itina göstermiş, bunu temin için değişik tedbirlere başvurmuştur. Bu bağlamda bazan râviden, rivayet ettiği hadisi Hz. Peygamber'den duyduğuna dair şahit getirmesini iste-

miş (meselâ bk. *el-Muvaṭṭaʿ*, “İstiʿzân”, 1), daha güçlü bulunduğu bir delile aykırı gördüğü, bu yüzden sıhhatine güvenmediği hadisleri kabul etmemiştir (meselâ bk. Müslim, “Talak”, 46). Hz. Ömer, sünneti ikinci teşriî kaynağı olarak kabul edip hüküm istinbatında ona başvurmasına rağmen çok hadis rivayet edilmesine taraftar olmaması, değişik bölgelere gönderdiği irşat heyetlerine Kur’an eğitime öncelik verip çok hadis rivayet etmemelerini telkin etmiş, bu arada çok hadis rivayet eden bazı sahâbîleri uyarmıştır. Hz. Ömer’in bu telkin ve uygulamaları, sünneti hüküm kaynağı olarak kabul etmediği şeklinde bazı aşırı yorumlara dayanak yapılmaya çalışılmışsa da onun bu davranışının râvileri hadis rivayeti konusunda dikkatli olmaya sevk etmek, kötü niyetli kişilerin hadis uydurma teşebbüslerini önlemek, Kur’an eğitiminin yerleşmesini sağlamak ve Kur’an ile Sünnet’in birbirine karıştırılmasını önlemek gibi gerekçelere dayandığı açıktır. Hz. Ömer çoğu fikhî meselelerle ilgili olmak üzere 500’ün üzerinde hadis rivayet etmiş, kendisinden başta Hz. Ali, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Abbas ve Abdullah b. Ömer olmak üzere birçok sahâbî yanında Said b. Müseyyeb, Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezid ve Kays b. Ebû Hâzım gibi pek çok tâbî rivayette bulunmuştur. Hz. Ömer’in rivayet ettiği hadisleri Ebû Bekir en-Necâd *Müsnedü ‘Ömer b. el-Ḥaṭṭâb* (nşr. Mahfûzürrahman Zeynullah, Medine 1415/1994) ve İbn Şeybe *Müsnedü emîri’l-mü’minîn ‘Ömer b. el-Ḥaṭṭâb* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût, Beyrut 1405/1985) adlarıyla bir araya getirmiştir.

Kur’an ve Sünnet’te hüküm bulunmayan meseleleri re’ye başvurarak hükme bağlayan Hz. Ömer, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye ve Kâdî Şüreyh’e gönderdiği mektuplarda onları da re’y ile icthada teşvik etmiştir. O devirde re’y, “Kitap ve Sünnet’te hüküm açıklanmayan meselelerin naslardan çıkarılan prensipler ışığında çözüme kavuşturulması” anlamında kullanılıyordu. Re’ye verdiği önem sebebiyle Hz. Ömer’in “ehl-i re’y” adıyla bilinen fikhî ekolünün oluşmasında çok etkili olduğu kabul edilir. Irak’ta ortaya çıkan bu ekole Hz. Ömer’in etkisi onun en yakın müşavirlerinden Hz. Ali ve Abdullah b. Mes’ûd vasıtasıyla olmuştur. Hz. Ömer’in re’yî kötülüğüne ve sünnete aykırı gördüğüne dair rivayetler (İbn Abdülber en-Nemerî, s. 417 vd.) iyi incelendiğinde bunların Kur’an ve Sünnet’e başvurulmadan ortaya konmuş naslara aykırı görüşler hakkında olduğu görülür. Hz. Ömer, re’y icthadına önem veren sahâ-

bîlerin başında yer almakla birlikte üzerinde icmâ bulunanlar hariç re’y ile ulaşılan hükümlerin kesinlik taşıdığını kabul etmemiş, bunların nasla sabit hükümlerden ayrı mütalaa edilmesini istemiş, ehl olan herkesin icthad yapabileceğini ve herkesin istediği re’ye uyabileceğini söylemiştir (a.g.e., s. 318). Onun, hükümünü Kur’an ve Sünnet’te bulamadığı meselelerde Hz. Ebû Bekir’in görüşünü araştırdığı, bununla birlikte her zaman onunla aynı görüşü paylaşmadığı bilinmektedir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, kendisinden sonra hilâfet makamına gelecek şahsı veliaht tayin etmek suretiyle belirlemeyi uygun gördüğü halde Hz. Ömer hilâfet işini şûra meclisine havale etmiştir. Re’y ile ulaştığı icthadlarından gerektiğinde dönmekten çekinmeyen Hz. Ömer bu hususu Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye gönderdiği mektupta şu sözlerle teyit etmiştir: “Bugün verdiğin, daha sonra tekrar düşünüp yanlış olduğunu anladığın bir hüküm seni hakka dönmekten alıkoymasın” (Dârekutnî, IV, 206).

Hz. Ömer de Ebû Bekir gibi icthadlarını çok defa şûra usulüyle yapmıştır. Onun başta Hz. Ali olmak üzere, Osman, Abdurrahman b. Avf, Muâz b. Cebel, Übey b. Kâ’b ve Zeyd b. Sâbit gibi sahâbenin ileri gelenlerinden oluşan bir istişare meclisi bulunmaktaydı (İbn Sa’d, II, 350). Şûra icthadı yoluyla ortaya çıkan ihtilâfsız hükümler bütün müslümanların uyduğu hükümler olarak kabul görmüştür. Görüş ve uygulamalarından anlaşıldığına göre Hz. Ömer’in re’y icthadında kıyas metoduyla maslahat ve sedd-i zerâi’ ilkeleri ağırlıklı bir yer tutmaktaydı. Onun Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye yazdığı mektupta geçen şu ifade kıyasın hüccet olduğuna savunanların en önemli dayanaklarından biri olmuştur: “Kitap ve Sünnet’te bulunmadığı için hakkında tereddüde düştüğün hükümleri dikkatli bir şekilde incele; sonra benzerlikleri bul, ona göre kıyas yap ve Allah’ın emrine en yakın olanı ve doğruya en çok benzeyeni seç.” Hz. Ömer’in ulaştığı birçok hükümde kıyas metodunu kullandığı görüldüğünden bazı âlimler onu genellikle Hanefîler’e nisbet edilen kıyasa dayalı fikhî ekolünün esas kurucusu kabul etmiştir.

Genel olarak faydanın elde edilmesi ve zararın giderilmesini ifade eden maslahatla “kötülüğe götüren vasıtaların yasaklanması” anlamındaki sedd-i zerâi’ Hz. Ömer’in icthadlarında dikkat ettiği önemli prensiplerdendir. Onun müellefe-i kulûbun zekât hissesiyle ilgili tutumu, fethedilen toprakları fethe katılanlar arasında bölüştürmeyip haraç mukabili eski sahiplerine bir-

rakması, bir kıtlık yılında açlık sebebiyle hırsızlık yapanlara ceza uygulamaması, Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi tasvip etmemesi gibi icthad ve uygulamaları öteden beri değişik yorum ve açıklamalara konu olmuştur. Günümüzde “zamanın değişmesiyle hükümlerin değişeceği” prensibi çerçevesinde yapılan tartışmalarda, değişimin sınırlarını sübûtu ve delâleti kati olan nasların getirdiği hükümleri kapsayacak derecede genişleten ve bu hükümlerin dönemin toplumsal şartlarına bağlı olarak geldiği, bu şartlar ve ortamın değişmesiyle hükümlerin de değişeceği görüşünü savunanlar Hz. Ömer’in yoruma müsait görünen bu icthad ve uygulamalarına atıfta bulunurlar. Çoğunluğa göre ise konu derinlemesine incelendiğinde Hz. Ömer’in bu uygulamalarının başka naslara dayandığı veya hükmün uygulanması için var olması gereken illet ve şartların bulunmayışına bağlı olduğu ya da maslahat ve sedd-i zerâi’ prensipleri çerçevesinde devlet başkanına tanınan yetki kullanimından ibaret olduğu görülmektedir. Hz. Ömer’in bu icthad ve uygulamalarının diğer sahâbîlerin bilgisi ve onayı dahilinde olması, fethedilen toprakların statüsü meselesinde olduğu gibi bazı konularda sahâbenin icmânının meydana gelmesi de onun naslarla çizilen çerçevenin dışına çıkmadığını göstermektedir.

Fıkıh tarihinde ehl-i re’y yanında ehl-i hadîs adı verilen ekolün de sahâbe nesli müctehidlerinin başında Hz. Ömer bulunduğu için onun hem kendi döneminde hem de sonraki dönemlerde yaşayan farklı ekolere mensup müctehidler üzerindeki tesirleri derin olmuştur. Bazı fakih sahâbîler, Hz. Ebû Bekir ile Ömer’in ittifak ettiği görüşleri diğer sahâbîlerin görüşlerine tercih etmiştir. Fıkıh usulünde de Hz. Ebû Bekir ve Ömer’in görüşlerinin hüccet olup olmadığı üzerinde durulmuş ve farklı görüşler ortaya konmuştur. İslâm tarihinde siyasî ve idarî birçok uygulamayı ilk defa hayata geçiren Hz. Ömer fikhî görüş ve uygulamaları, Ebû Mûsâ el-Eş’arî’ye gönderdiği İslâm hukuku ve yargılama usulüyle ilgili mektubu (bu mektubun sıhhati ve muhtevasının tahlili için bk. EBÛ MÛSÂ el-EŞ’ARÎ) ve kendisine intikal eden davalara çözümde takip ettiği usulle hukukta birçok yeni prensibin ilk vâzı olmuş, yargılama usulünün temellerini atmıştır.

Hz. Ömer’in fıkıh, tefsir ve hadis kitaplarında dağıntık şekilde bulunan fikhî görüşlerini Muhammed Revvâs Kal’acî *Mevsû’atü fıkhi ‘Ömer b. el-Ḥaṭṭâb* adlı eserinde toplamıştır (baskı yeri yok, 1981).

Ayrıca ibadetler, aile, ceza ve miras hukukuna dair görüşleri Muhsin Koçak tarafından Hz. Ömer ve *Fıkıhı* adlı doktora çalışmasında bir araya getirilmiş, diğer müctehidlerin görüşleriyle karşılaştırmalı olarak delilleriyle birlikte verilmiştir. Ceza hukuku sahasındaki görüşleri Rüveyf b. Râcih er-Rühaylî incelemiş, teşri'deki metodu da Muhammed Biltâcî tarafından tahlil edilmiştir (bk. bibl.). Hz. Ömer'in sadece fikhî yönünü konu alan çok sayıda tez ve makale bulunmaktadır (bir liste için bk. *Mevsû'atü meşâdirî'n-nizâmî'l-İslâmî*, II, 48-49; III, 143-144).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Bulak 1302 → Kahire 1396, s. 25, 26-29, 45; Şâfiî, *er-Risâle* (nşr. Ahmed M. Şâkir), Kahire 1359/1940, s. 422-427, 435; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef* (nşr. Habîbürrahman el-Azamî), Beyrut 1390-92/1970-72, VI, 68-69; IX, 385, 397-398; X, 61, 325, 381; XI, 257-258; Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm, *Kitâbü'l-Emvâl* (nşr. M. Halîl Herrâs), Kahire 1395/1975, s. 74-75, 78-79; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), II, 350; III, 218, 283, 287, 296; IV, 21-22; VI, 7; Belâzürî, *Fütüh* (Rıdvân), s. 267-268, 276; Vekî', *Ahbarü'l-kuçât* (nşr. Abdülazîz el-Merâgî), Kahire 1947, II, 180; Taberî, *Târîh*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kalem), II, 252; IV, 188, 222; V, 22; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (M. Sâdik Kamhâvî), Kahire, ts. (Dârü'l-Mushaf), I, 166; V, 166, 357-358; Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Abdullah Hâşim Yemânî el-Medennî), Kahire, ts. (Dârü'l-mehâsin), IV, 206; Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, Kahire 1393/1973, s. 201; İbn Abdülber en-Nemerî, *Câmi'ü beyânî'l-ilm*, Kahire 1975, s. 318, 398-399, 417 vd.; Hatîb el-Bağdâdî, *Şerefü aşâbi'l-hadis* (nşr. M. Said Hatiboğlu), Ankara 1971, s. 87-89; Serahsî, *el-Mebsût*, II, 179; V, 201; XII, 49; XVI, 63, 71; a.mlf., *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efğânî), Kahire 1371, I, 350; II, 107, 121, 133; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 6, 7, 8; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkifîn* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Beyrut 1973, I, 12, 54, 55, 62, 65, 67, 85-86, 130; II, 235-236; Şâtîbî, *el-Muwâfaqât*, Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife), I, 139; Muhammed Biltâcî, *Menhecü 'Ömer b. el-Hattâb fi't-teşri'*, Kahire 1390/1970; M. Yûsuf Mûsâ, *Fıkıh-İslâm Tarihi* (trc. Ahmed Meylani), İstanbul 1973, s. 147, 148, 149, 151, 250-251; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihâd*, İstanbul 1996, s. 50-74, 96, 106, 125, 126; Hava Lazarus-Yafeh, *Some Religious Aspects of Islam*, Leiden 1981, s. 1-16; Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti*, İzmir 1981, s. 162-178; Rüveyf b. Râcih er-Rühaylî, *Fıkıhü 'Ömer b. el-Hattâb muvâzenen bi-fikhî eşeri'l-muctehidin*, Beyrut 1403, I-III; Muhsin Koçak, *Hz. Ömer ve Fıkıhı* (doktora tezi, 1987), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, Samsun 1997; Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri-Müslimler*, İstanbul 1989, s. 30; Abdülcebbar er-Rifâî, *Mevsû'atü meşâdirî'n-nizâmî'l-İslâmî*, Kum 1417, II, 48-49; III, 143-144; Muhammed Muhammed el-Medenî, "Nażarâtün fi fikhî 'Ömer", *ME*, XXXI/1 (1959), s. 20-25; R. B. Serjeant, "The Caliph 'Umar's Letters to Abû Mûsâ al-Ash'ari and

Mu'aviya", *JSS*, XXIX/1 (1984), s. 65-79; M. Yûsuf Guraya, "Judicial System Under 'Umar' The Great", *JC*, LVIII/2 (1984), s. 97-135; Muhammed Hamidullah, "Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat" (trc. Fahrettin Atar), *İlim ve Sanat*, IV/23, İstanbul 1989, s. 45-53; Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 7, Konya 2006, s. 13-50.

MUHSİN KOÇAK

ÖMER b. ABDÜLAZİZ

(عمر بن عبد العزيز)

Ebû Hafs el-Melikü'l-Âdil
el-Eşecc Ömer b. Abdilazîz b. Mervân
b. Hakem el-Ümevî
(ö. 101/720)

Emevî halifesi
(717-720).

61'de (680) Medine'de doğdu. Babası Mısır Valisi Abdülazîz b. Mervân, annesi Hz. Ömer'in torunu Ümmü Âsım'dır. Çocukluğunun ilk yıllarını Medine'de dayılarının yanında geçirdi. Babası, küçük yaşta Kur'an'ı ezberleyen Ömer'i Medine'nin tanınmış âlimlerinden Sâlih b. Keysân'a emanet etti. Medine'de Enes b. Mâlik ve dayısı Abdullah b. Ömer başta olmak üzere pek çok sahâbîyi dinleme imkânı buldu. Ubeydullah b. Abdullah ile Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi tâbiînin ilk tabakasına mensup âlimlerin derslerini takip etti. Daha sonra babasının yanına Mısır'a gitti ve ergenlik çağına ulaşınca kadar orada kaldı.

Babasının vefatı üzerine (86/705) Halife Abdülmelik tarafından Dimaşk'a çağrıldı. Burada halifenin kızı Fâtıma ile evlendi. 87 (706) yılında Hicaz valiliğine tayin edildi. Valilik merkezi Medine'deki ilk icraatı, şehrin on meşhur fakihıyla görüşüp meseleleri kendileriyle istişare ettikten sonra karara bağlayacağını bildirmek oldu. Yaklaşık yedi yıl süren valiliği sırasında beş defa hac emriği yaptı. Halife I. Velîd'in tâlimatıyla Mescid-i Nebevî'yi genişletti ve Resûlullah'ın namaz kıldığı diğer mescidleri yeniledi. Irak Valisi Haccâc'ın uygulamalarını sert bir şekilde eleştirmesi görevinden azliyle neticelendi (93/712).

Valilikten alındıktan sonra Dimaşk'a giden Ömer zalim valileri eleştirmeyi Halife Velîd'in meclislerinde de sürdürdü. Velîd'in ardından halife olan Süleyman, kardeşi Velîd'in kendisini vâlihtikten azletme teşebbüsüne karşı direnen Ömer'i danışmanları arasına aldı, oğulları ve kardeşleri bulunduğu halde son hastalığı sırasında onu kendisine vâliht tayin etti. Ömer b. Ab-

dülazîz 99 (717) yılında Süleyman'ın ölümü üzerine halife ilân edildi. Bu önemli görevin kendisine bilgisi dışında verildiğini söyleyerek affını istediye de biat masrasimine katılanların ısrarları üzerine görevi kabul etti (10 Safer 99 / 22 Eylül 717). Halifelîği İslâmî kurallar çerçevesinde yürütmeye çalışan Ömer b. Abdülazîz, uygulamalarında esas almak için Hz. Peygamber'in ve anne tarafından dedesi Hz. Ömer'in yönetimle ilgili karar ve icraatları hakkındaki belgeleri topladı. Meşhur âlimleri kendisine danışman seçti. Ayrıca çeşitli vilâyetlerdeki âlimlere mektuplar yazarak onların tavsiyelerini istedi.

Ömer b. Abdülazîz'in ilk icraatı İstanbul'u kuşatmakta olan Mesleme b. Abdülmelik'in ordusunu geri çağırarak oldu. Darend'e'yi tahliye edip halkını Malatya'ya yerleştirdi. 100 (718-19) yılında Bizans tarafından tahrip edilen Lazkiye şehrini yeniden inşa ve tahkim ettirdi. Bu arada Mâverâünnehir bölgesindeki fetih hareketini de durdurdu. Bununla birlikte sınırların korunması ve Bizans'a saldırı fırsatı verilmemesi için geleneksel yaz ve kış seferlerini devam ettirdi. Azerbaycan'a saldıran Türkler hezimete uğratıldı. Pireneler'i aşip Güney Fransa içlerinde ilerleyen ordular Toulouse şehrine kadar ulaştı.

Halife Ömer saraydaki lüks eşyaları beytülmal'e koydurması, köle ve câriyeleri âzat etmesi, halktan biri gibi yaşaması ve hutbelerde sadece halifeler için yapılan duayı halk için okunan umumi duaya çevirmesi gibi uygulamalarıyla Emevîler'in geleneksel saltanat görüntülerine son verdi. İlk dört halifeyi örnek alan bu davranışları sebebiyle Hulefâ-yi Râşidîn'in beşincisi sayılan Ömer idarî, iktisadî ve içtimâî sahalardaki icraatlarıyla da aynı çizgiyi devam ettirdi. İdarî alandaki icraatlarına halka zulmeden ve yolsuzluklara adı karışan valileri ve diğer memurları görevlerinden almakla başladı. Onların yerine hangi kabileden olduklarına bakmaksızın dindar ve dürüst yeni memurları tayin etti. Valilik, kadılık, vergi memurluğu görevlerini halifelikle birlikte dört temel esas kabul ederek özellikle kadılık görevine hukuk bilgisi yanında takvâsiyle temayüz etmiş âlimleri getirdi. Kötülüklerinden emin olunamayacağı gerekçesiyle çeşitli devlet dairelerinde çalışan gayri müslimleri görevlerinden uzaklaştırdı. Valilerin ticaretle uğraşmasını ve hediye almasını yasakladı. Halka mazlumun yanında olduğunu, memurlardan şikâyetçi olanların doğrudan kendisine başvurabileceğini bildirdi. Cuma gününü